

פרשנות רד"ק לתופעת הקרי והכתיב: מריבוי נוסחאות לרב-מובנות*

מרים סקלרץ**

פתח דבר

רבי דוד קמחי (1160–1235 לערך) הוא המפורסם מבני משפחת המדקדקים ופרשני המקרא שנודדה מאנדלוסיה לנרבונה שבפרובנס הנוצרית. דרך כתיבתם של אביו יוסף, של אחיו הבכור משה ושלו עצמו, התוודעה יהדות פרובנס לתורת הדקדוק העברי ולפרשנות המקרא על דרך הפשט. תרומתה החשובה של משפחת קמחי מצאה את ביטוייה בחידוד הלשון: "אם אין קמחי – אין תורה"¹.

בטרם חיבר את פירושו למקרא הוציא רד"ק מתחת ידו את "ספר מכלול"², ספר דקדוק המתמצת בשפה העברית את הישגיהם הבלשניים של חכמי אנדלוס שנכתבו ברובם בשפה הערבית.³ בספר דקדוק נוסף שחיבר בשם "עט סופר" רד"ק פונה אל הסופר הנדרש לדקדק בנוסח המקרא במהלך כתיבתו.

שלושת תחומי העיסוק של רד"ק: מקרא, חקר הלשון העברית ונוסח המקרא ניכרים היטב במהלך פירושו למקרא. אלו מתאפיינים בהבחנה מתודולוגית ברורה בין פרשנות המדרש⁴ ובין פשוטו של מקרא, שאותו השתית רד"ק על בירור הנוסח המדויק של

* יסוד מחקר זה בעבודה שכתבתי לפני שנים רבות בקורס של החוקר והמורה הדגול פרופ' ישעיהו מאורי ז"ל. הוקרתי שלוחה גם לפרופ' יהונתן יעקבס ולפרופ' יוסף עופר על הערותיהם החשובות ולרשות המחקר של מכללת אורות ישראל על תמיכתה הנדיבה.

** פרופ' מרים סקלרץ, מכללת אורות ישראל.

¹ Mordechai Z. Cohen, "The Qimhi Family", *Hebrew Bible / Old Testament: The History of Its Interpretation*, ed. Magne Sæbø, Göttingen 2000, I,2 (2000) pp. 388–415 (390).

² בפירושו למקרא נזקק רד"ק ל"ספר מכלול" יותר ממאה פעמים. כל המובאות מן המקרא ומפרשנות ימה"ב הן מאתר מקראות גדולות הכתר של אוניברסיטת בראיילן, בעריכת מנחם כהן.

³ על תפוצתו הרבה של הספר ראו אהרן ממון, אוצרות לשון: כתבי היד וקטעי הגניזה בחכמת הלשון מאוסף בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשס"ו, מבוא, עמ' 18–21; אילן אלדר, לתולדות תורת הלשון העברית בימי הביניים: האסכולה האנדלוסית, ירושלים 2013, עמ' 154, והספרות שם.

⁴ על מקומם של מדרשי חז"ל בפירושי רד"ק למקרא ראו במחקרה המקיף של נעמי גרינהאוס: Naomi Grunhaus, *The Challenge of Received Tradition: Dilemmas of Interpretation in Radak's Biblical Commentaries*, Oxford 2013, ושם גם ספרות נרחבת. ראו גם את דברי הביקורת על ספר זה: איילת סיידלר, "רד"ק בין מסורת וחידוש", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כד (תשע"ו), עמ' 341–348.

המקראות וכללי הדקדוק העברי.⁵ כדי לקבוע את נוסח המקרא נודד היה רד"ק ברחבי המדינה והיה בוחן חילופי גרסאות שמצא בכתבי יד שונים.⁶ בידינו פירושו של רד"ק לספר בראשית, ספרי הנביאים, תהילים, משלי ודברי הימים. העניין הרב שגילה רד"ק בנוסח המקרא ניכר גם במטרה המרכזית שהציב בחיבורו הפרשני הראשון,⁷ הביאור לספר דברי הימים: הידרשות להבדלים המרובים שבין ספר זה ובין מקבילותיו בספרי הנביאים הראשונים.⁸

קרי וכתב כחילופי נוסחאות

המודעות של רד"ק לקיומם של הבדלי נוסח בין כתבי היד השונים של המקרא מהדהדת בהסבר ההיסטורי שהציע להיווצרותה של תופעת הקרי והכתיב.⁹ לדבריו, גם צורות אלו מעידות על הבדלי נוסח שהתרבו בעקבות יציאת ישראל (וספריהם עימהם) לגלות בבל:

וגם אכתוב טעם כתוב וקרי, וכתוב ולא קרי, וקרי ולא כתוב, כאשר אוכל לתת טעם לשניהם כל אחד ואחד במקומו; ונראה כי המלות האלה נמצאו כן, לפי שבגלות הראשונה אבדו הספרים ונטלטלו, והחכמים יודעי המקרא מתו, ואנשי כנסת הגדולה שהחזירו התורה לישנה מצאו מחלקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם; ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור – כתבו האחד ולא נקדו, או כתבו מבחוץ ולא כתבו מבפנים, וכן כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ (רד"ק, הקדמה לנביאים ראשונים).

⁵ פירושו של רד"ק התחבבו מאוד על יהודים ועל נוצרים כאחד ועדות לכך היא הדפסתם במהדורות המקראות הגדולות, ונציה 1525.

⁶ אפרים תלמג, "פרשני פרובנס במאה י"ב ובראשית מאה י"ג", פרשנות המקרא היהודית: פרקי מבוא, משה גרינברג (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' 86–91.

⁷ דיון בסדר חיבורם של פירושי רד"ק למקרא מצוי אצל יחיאל צייטקין, מאפייני פרשנות המקרא ביצירותיהם של פרשני הפשט בני האסכולה המיימונית של פרובנס במאות ה-13–14, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשע"א, עמ' 37–38, ושם ספרות נרחבת.

⁸ כך כתב רד"ק בהקדמה לפירושו לדברי הימים: "ויש בספר הזה דברים סתומים מאד ודברים חלוקים עם דברי שמואל ומלכים". בפירושו לדברי הימים א' 7 רד"ק הציע כי הנוסח של שמות אחדים בבראשית ובדברי הימים שונה בכוונה כדי לקיים שתי מסורות קריאה שונות של אותו השם. בביאור זה יש מן הדימיון להסבר שהוא מציע לתופעת הקרי והכתיב, שבה נדון בגוף המאמר, ואותה הוא מייחס לרצון לשמר שתי מסורות כתובות.

⁹ לסקירה רחבה על ביטוייה של תופעת הקרי והכתיב בכתבי היד של המקרא וההסברים השונים שניתנו לה בקרב פרשנים וחוקרים עיינו במאמרו של יוסף עופר, "קרי וכתב: פשר התופעה דרכי הסימון שלה ודעות הקדמונים עליה", חלק א: לשוננו ע' (תשס"ח), עמ' 55–73; חלק ב: עא (תשס"ט), עמ' 255–279.

לדבריו, אנשי הכנסת הגדולה התמודדו עם מרבית חילופי הנוסח של המקרא בפסיקה על פי הרוב (מתוך הפעלת שיקול דעת מסוים: "לפי דעתם"), אך גרסאות הקרי והכתיב משקפות את המקרים שבהם לא הגיעו לכלל הכרעה ועל כן שימרו את שתי הצורות.¹⁰ הסברו ההיסטורי של רד"ק להיווצרות הקרי והכתיב גם התווה את דרך פרשנותו לצורות אלו. היות שלדעתו נזהרו החכמים לקיים את שתי הנוסחאות משום שלא יכלו לקבוע איזו מהן היא המקורית, גם הוא כפרשן נהג לבאר את המקראות על פי כל אחת מן הגרסאות שנמסרו, אף שידע כי רק אחת מהן מקורית.

רד"ק מרבה להיעזר בכללי הדקדוק העברי כדי להראות ששתי הצורות הן וריאציות לשוניות תקינות ומשמען אחד, לדוגמה: "ויבו ירבעם – כתוב בו" וקרי באל"ף; ואחד הוא, כי אותיות אהו"י מתחלפות" (רד"ק למל"א יב 12).¹¹ לעיתים רד"ק מוסיף לצורה החרגה של הכתיב גם ביאור משני על דרך המדרש, המובחן מפרשנותו על דרך הפשט: "וארב – כתוב בלא ה"א, וקרי וארבה בה"א, ושניהם שוים בדרך הדקדוק. ויש בו דרש (ראה ירושלמי פסחים י, ה [לז, ד]), כי הכתוב הוא לשון 'ריב' ומסה, כלומר: הרבה נסיונות נסיתיו, ועמד בכולם" (רד"ק ליהושע כד 3).

במקרים שבהם צורות הקרי והכתיב נבדלות מאוד זו מזו ואי אפשר לראות בהן חלופות לשוניות, רד"ק מציע פירוש כפול ומבאר את המקראות פעמיים – על פי כל אחת מן הנוסחאות. לדוגמה:

שמ"א ד 13: וַיְבֹא וְהָנָה עָלַי יֵשֵׁב עַל הַכֶּסֶּא יָךְ (כתיב) יָד הָרַךְ מִצִּפָּה כִּי הִיא לְבוֹ חָרָד עַל אֲרוֹן הָאֱלֹהִים וְהָאִישׁ בָּא לְהַגִּיד בְּעִיר וַתִּזְעַק כָּל הָעִיר:

¹⁰ רד"ק חוזר על הסבר זה במספר מקומות במהלך פירושו לנביאים הראשונים. ראו פירושו לשמ"ב טו 21; מל"א יז 14. מן המובאה הבאה נראה שלדעת רד"ק נוסח הקרי משקף את הנוסח הרווח יותר מבין השניים: "כבר כתבתי (שמ"ב טו 21) בזה ובדומיהם, כי נוסחאות נמצאו אחר הגלות, והלכו בקריאה אחר הרוב" (רד"ק לשמ"ב כא 9). ראו על כך אצל עופר, קרי וכתוב (לעיל, הע' 9), חלק ב, עמ' 270. מדי פעם רד"ק מעיר שגרסת הקרי היא הצורה הדקדוקית המקובלת: "והקרי אחר הרוב" (רד"ק למל"ב ד 2), ובלשון אחרת: "אלא שהקרי יותר קרוב" (רד"ק לשמ"ב יד 30; טו 28) או: "והקרי בא כמשפט זה השרש ברוב" (שמ, תהלים צב 16). צורת הקרי גם משקפת לדעתו את הכינוי הרווח לדמות מקראית: "והקרי הוא לפי שברוב היו קוראים אותו 'דואג'" (שמ, שמ"א כב 18). לעיתים רד"ק מגדיר את הקרי כנוסח המובן יותר: "אלא שהקרי יותר מבואר" (רד"ק לירמיהו יד 3), וראו גם פירושו לעמוס ח 8.

¹¹ כבר בפירושו לדה"א א 7 נזקק רד"ק לכלל דקדוקי זה ושם הוא גם מפנה את הקורא לדיונו בספר מכלול. למרות הניסיון השיטתי של רד"ק לפתור את מרבית האתגרים שמזמנות צורות הקרי והכתיב באמצעות כללי הלשון, העיר סימון בצדק ש"לעיתים הוא נאלץ להרחיק לכת בלגיטימציה הדקדוקית של הכתיב" (אוריאל סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", בתוך: הנ"ל, און מלים תבחן: מחקרים בדרכי הפרשנית של ר' אברהם אבן עזרא, רמת גן תשע"ג, עמ' 134–223 [עמ' 154 הערה 32]). סימון מדגים זאת באמצעות פירוש רד"ק לשמ"ב כ 14, ששם משווה הפרשן בין צורת הכתיב "ויקלהו" ובין צורת הקרי "ויקהלו" על דרך שיכול אותיות כמו במילים "כבש" ו"כשב".

רד"ק: יך דרך מצפה – כתוב יך, כלומר: שהיה מכה לבו אותו, ומפחד על ארון האלהים שיצא, ולפיכך כתב יך לזה הטעם, על דרך "ויך לב דוד אותו" (שמ"א כד 5);

וקרי "יד", שפירושו: מקום, כמו "ויד תהיה לך" (דברים כג 13); כלומר: היה יושב על הכסא במקום שהיה רואה דרך הבאים מן המלחמה, והיה מצפה ומייחל שיבא אדם, כי היה לבו חרד על ארון האלהים.

הקרי ("יד") מתאר את מקום מושבו הפיזי של עלי ("במקום שהיה רואה דרך הבאים מן המלחמה"), אך צורת הכתיב ("יך"), לדברי רד"ק, פונה למצבו הנפשי של הכהן הדואג לארון ה' שיצא עם ישראל לשדה הקרב במלחמתם בפלישתים ("שהיה מכה לבו אותו").¹² בשיטת הפירוש הכפול קדמו לרד"ק הן פרשנות המדרש, הן פרשני הפשט, אך רד"ק נוקט דרך זו בשיטתיות הרבה ביותר.¹³

תחושת המחויבות של רד"ק לבאר את המקראות על פי שתי הצורות בולטת בייחוד במקומות שבהם גרסת הכתיב היא כה קשה עד שאין הוא מצליח להציע פירוש המניח את הדעת על דרך הפשט ונאלץ לפנות לפרשנות המדרש כביאור היחיד לצורת הכתיב החריגה. אך גם אז פרשנות הדרש מובחנת מפרשנות הפשט:

ובבניהו בן יהוידע בן איש חי (כתיב) חיל רב פעלים מקבצאל הוא הפה את שני אֶרְאֵל מוֹאֵב וְהוּא יָרַד וְהָפָה אֶת הָאֲרִיָּה (כתיב) הָאֲרִי בְתוֹךְ הַבָּאֵר בַּיּוֹם הַשְּׁלֵג (שמ"ב כג 20).

רד"ק: בן איש חי – כן כתוב, וקרי איש חיל, רוצה לומר כי יהוידע אביו גם כן היה גיבור חיל. ומה שכתוב חי, דרשו בו (ברכות יח, א) שהיה צדיק גמור, והצדיקים אפילו במיתתם קרואים "חיים" (רד"ק לשמ"ב כג 20).

¹² למגוון דוגמאות של פירושי רד"ק לצורות הקרי והכתיב במהלך פירושו למקרא ראו: עזרא-ציון מלמד, מפרשי המקרא דרכיהם ושיטותיהם ב', ירושלים תשל"ה, עמ' 889–892. לדוגמאות גם מתוך ספר השורשים ראו: Naomi Grunhaus, "Rationalizing Kerei u-Ketiv: Radak's Methodology in His Biblical Commentaries", *Emet le-Ya'akov: Facing the Truths of History – Essays in Honor of Jacob J. Schacter*, eds. Zev Eleff and Shaul Seidler-Feller, Boston 2023, pp. 90–100.

¹³ ראו סימון, ראב"ע ורד"ק (לעיל, הע' 11), עמ' 153. יושם לב שרד"ק מציע פירוש נפרד לכל אחת מלשונות הקרי והכתיב גם כשצורת הכתיב החריגה אינה יוצרת משפט תחבירי מלא או תקין. תופעה זו תבוא לידי ביטוי גם במובאות נוספות מפירושו בהמשך הדיון.

אף על פי שרד"ק פותח את פירושו בציון שתי הצורות, הוא מבאר רק את צורת הקרי "בן איש חיל" על דרך הפשט. לאחר מכן הוא פונה לפרש את צורת כתיב הקשה "בן איש חי" ומדגיש שמקור הפירוש הוא בספרות המדרש.¹⁴

קרי וכתיב כביטוי לרב-מובנות

על רקע תפיסתו את צורות הקרי והכתיב כמשקפות שתי גרסאות נפרדות, מפתיע למצוא מבין פירושו של רד"ק גם ביאורים המייחסים למקראות רב-מובנות המתקבלת מצירופן של לשונות הקרי והכתיב זה לזה. דרך פרשנות זו לכאורה סותרת מיניה וביה את הסברו ההיסטורי: הרי אם מדובר בהתפתחותן של שתי נוסחאות נבדלות, כיצד אפשר לייחס לכתוב משמעות הנוצרת מהרכבת שתי הצורות יחדיו?!

בטרם נבחן את התגלמותה של דרך פרשנית זו בביאוריו של רד"ק על דרך הפשט, נציין ששיטת הצירוף של שתי המשמעויות השונות העולות מצורות הקרי והכתיב זו לזו, ניכרת כבר בספרות חז"ל. רד"ק מציג גישה זו כמתודה מדרשית, המובחנת היטב מן הביאור הפשטי-הדקדוקי, ועומדת כמשנית לו:

וַיֹּאמְרוּ לוֹ הַגְבְּעֻנִים אֵין לִי (כתיב) לָנוּ כֶּסֶף וְזָהָב עִם שְׂאוֹל וְעַם בֵּיתוֹ וְאֵין לָנוּ אִישׁ לְהַמִּית בְּיִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר מָה אַתֶּם אֹמְרִים אֶעֱשֶׂה לָכֶם (שמ"ב כא 4).
רד"ק: אין לי כסף וזהב – "לי" כתוב, וקרי "לנו"; והעניין אחד, כי כן דרך המקרא לדבר בלשון רבים, פעם בלשון כלל פעם בלשון פרט.
ויש בו דרש (ירושלמי קידושין ד, א), שביקש מהם שימחלו דם אחיהם ויתן להם ממון, ולא רצו. אמר דוד: אבקש מכל אחד לבדו, שמא הם מתביישים זה מזה לקחת ממון בדבר זה, ועשה כן; וכל אחד ואחד אמר לו: אין לי כסף וזהב עם שאול ועם ביתו.

פסוק זה מציג את סירובם של הגבעונים להצעות הכופר של דוד בעקבות ההרג שעשה בהם שאול. צורת הקרי ("לנו") מביאה את דבריהם של הגבעונים בלשון רבים, ואילו צורת הכתיב מנוסחת בלשון יחיד ("לי"). רד"ק מגשר בין צורות הקרי והכתיב באמצעות הכלל הלשוני הרווח אצלו ש"דרך המקרא לדבר בלשון רבים, פעם בלשון כלל פעם בלשון פרט".¹⁵ רק לאחר שקבע ששתי הצורות הן אפשרויות לשוניות לגיטימיות הוא מוסיף פירוש מספרות חז"ל. המדרש רואה בקרי ובכתיב שתי התרחשויות הבאות זו

¹⁴ גם את הערות המסורה מסוג "נקוד עלי" רד"ק מבאר בדרך כלל באמצעות פרשנות חז"ל. ראו גרינהויז, רד"ק, עמ' 50–52.

¹⁵ כך גם בפירושו לתופעות הקרי והכתיב במקומות הבאים: יהושע ט 7; שמ"א יג 19; מל"א ח 26; ירמיהו נא 4; יחזקאל ג 20; תהילים כד 6; עא 20. רד"ק נוקט כלל זה גם שלא במסגרת הקרי והכתיב כדי ליישב חוסר התאמה בין לשון יחיד ובין לשון רבים במקראות עצמם. ראו למשל פירושו לישעיהו כג 2; יחזקאל לו 20. כבר בפירושו לדה"א ד 33 הוא עומד על כלל זה, מדגים אותו לאורך המקרא, ומפנה את הקורא לדיונו בתופעה זו בספר מכלול.

בעקבות זו. כל אחת מן הצורות מייצגת שלב אחר בעלילה וצירופן יחד מתאר את המהלך השלם של המעשה: בתחילה נתקלה הצעתו של דוד בסירובם של כלל הגבעונים ("אין לנו"). באחרונה פנה דוד אל כל אחד ואחד מהגבעונים באופן פרטי. אך גם אז השיב כל אחד מהם בנפרד בשלילה ("אין לי") כפי שהשיב הציבור כולו בתחילה. ניכר שרד"ק רואה את הפרשנות המפענחת את צורות הקרי והכתיב כשני שלבים שונים בעלילה אחת – כמתודה מדרשית מובהקת המובחנת מפרשנות הפשט.¹⁶ על כן מתמיה למצוא אותו נוקט שיטה זו במסגרת פרשנותו על דרך הפשט כפי שיודגם להלן.

א. שני שלבים במהלך העלילה

למרבה האירוניה, הפירוש המדגים בצורה הברורה ביותר את נסיגתו של רד"ק מהסברו ההיסטורי, שקבע את שורשיה של תופעת הקרי והכתיב בגלות בבל, עוסק במצור שהטיל נבוכדנאצר על ירושלים:

1. בַּעַת הָיָא עֵלָה (כְּתִיב) עָלוּ עֲבָדֵי נְבֻכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל יְרוּשָׁלַם וְתָבֵא הָעִיר בְּמָצוֹר (מל"ב כד 10).

רד"ק: עלה עבדי נבוכדנאצר –

כתוב "עלה", כי הוא עלה אחר כן, ומצאם צרים על העיר;

וקרי "עלו", כי עבדיו עלו בתחילה.

כמו בספרות המדרש, במובאה זו רד"ק רואה בצורות הקרי והכתיב שני שלבים במעשה אחד: "בתחילה" אירעה ההתרחשות המתוארת בקרי: עבדי נבוכדנאצר "עלו" על ירושלים, ורק "אחר כן" עלה נבוכדנאצר עצמו ומצא את עבדיו – שכאמור עלו לפניו – צרים על ירושלים.

במקרה זה יכול רד"ק להיעזר בכלל הדקדוקי שבו נקט בשעה שהציג חלופה פשטית לפרשנות המדרש: "כי כן דרך המקרא לדבר בלשון רבים, פעם בלשון כלל פעם בלשון פרט" (פירושו לשמ"ב כא 4 המובא לעיל). לחלופין, ניצבה בפניו האפשרות להציע ביאור כפול, שבו כל אחת מן הגרסאות עומדת בפני עצמה ואינה מצטרפת לחברתה, כדוגמת מה שהציע באשר לסוסיו של נעמן: "בסוסו – כן כתוב, וקרי 'בסוסיו', לשון רבים. הכתוב אומר על עצמו, שהיה הוא רוכב בסוסו; והקרי הוא על הבאים עמו" (רד"ק

¹⁶ גם בפירושו לשמ"ב ג 35 רד"ק מזכיר מדרש המבאר את לשונות הקרי והכתיב "להכרות" ו"להברות" שהיו לפני חז"ל (בבלי סנהדרין כ, א) כשני שלבים שונים בעלילה. אלא שבמקום זה דיונו של רד"ק מתמקד בנוסח המדויק של המקרא. שכן, אף על פי שצורת הכתיב (בכ"ף) הנזכרת בפי חז"ל גם עמדה לפני חלק מן המדקדקים הגדולים שהיו לפניו, רד"ק מעיד בעקבות רבי יונה אבן ג'נאת, שנוסח זה אינו מצוי בכתבי היד המדויקים או בהערות המסורה. על כן הוא מבאר את פשוטו של מקרא על פי הגרסה "להברות" בלבד.

למל"ב ה' 9¹⁷. אך רד"ק נטה כאן אל המתודה המדרשית ושינה את צורות הקרי והכתיב לרצף אירועים המרכיבים יחד סיפור שלם. ייתכן שהוא בחר בדרך זו משום שבפסוק אחר כך (11) כתוב מפורשות שנבוכדנצר הגיע בעוד העבדים צרים על העיר.¹⁸ אך בכך הוא לכאורה סותר את ההסבר שהוא עצמו הציע להתפתחותן של שתי הצורות הנפרדות של הקרי והכתיב.

2. וַיֹּאמְרוּ אֲנֹשֵׁי דָוִד אֵלָיו הֲנֵה הַיּוֹם אֲשֶׁר אָמַר ה' אֵלֶיךָ הֲנֵה אֲנֹכִי נֹתֵן אֶתְּ אִיבִיךָ (כתיב) אִיבִיךָ בְּיָדְךָ וְעָשִׂיתָ לוֹ כְּאֲשֶׁר יֵטֵב בְּעֵינֶיךָ וַיָּקָם דָּוִד וַיִּכְרֹת אֶת כֶּנֶף הַמָּעִיל אֲשֶׁר לְשֹׁאֵל בִּלְטָ (שמ"א כד 4).

רד"ק: אשר אמר יי – אמר לו על ידי שמואל או גד או נתן הנביאים, יתן אויביו בידו ושיצליח למלוכה, אך על שואל לא נאמר לו, כי לא נפל בידו. אבל אנשי דוד אמרו לו: אחר שהאל הבטיחך שיתן אויבך בידך, הנה שואל ראש אויבך, והנה עתה הגיע היום, כי הנה הוא בידך. ולטעם זה שפירשתי, כתוב "אויבך" וקרי "אויבך".

גם באשר למקור זה יכול רד"ק לציין בפשטות שאירע מקרה נוסף של חילופי יחיד ורבים או פרט וכלל. אך הוא העדיף לראות בצורות הכתיב ("אויבך") והקרי ("אויבך") שני שלבים בעלילה: בתחילה הבטיח ה' לדוד באמצעות נביא שיתגבר על אויביו הרבים, ובעקבות הבטחה זו ("אחר ש...") אמרו אליו אנשיו ביום שנקרה שואל לפניו ("והנה עתה") שהגדול שבאויביו ניתן בידו.

3. וְאֶת־הַיְּבוּסִי יוֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלַם לֹא יוֹכְלוּ (כתיב) יָכְלוּ בְּנֵי יְהוּדָה לְהוֹרִישָׁם וַיֵּשֶׁב הַיְּבוּסִי אֶת בְּנֵי יְהוּדָה בִּירוּשָׁלַם עַד הַיּוֹם הַזֶּה (יהושע טו 63).

רד"ק: לא יכלו בני יהודה להורישם – כתוב "יוכלו", כי אף בזמן העתיד לא יכלו עד שבא דוד; וקרי "יכלו", כי לא יכלו אז להורישם, בעת כבוש הארץ.

¹⁷ באופן זה רד"ק גם מיישב מקרים של חוסר התאמה בין לשון יחיד ובין לשון רבים בכתובים עצמם, כדוגמת: "ואמר במכמוריו, לשון יחיד – על שואל; ואמר יפלו [...] רשעים, לשון רבים – עליו ועל הנסמכים עמו לרדוף אחרי דוד" (פירושו לתהילים קמא 10).

¹⁸ מקום נוסף שבו רד"ק מפענח את אחת הצורות (במקרה זה, צורת הקרי) על פי הנאמר בפסוק הסמוך הוא פירושו ליהושע ח 16. אלא ששם הוא אינו מצרף את שני התרחישים לרצף אירועים בסגנון של "בתחילה" ו"אחר כן", אלא מציגם כשתי אופציות מקבילות כפי שהוא נוהג ברוב פירושו הכפולים לתופעת הקרי והכתיב.

כלל דקדוקי נוסף הרווח בפירושי של רד"ק למקראות הוא: "עתיד במקום עבר, ורבים כמהו" (רד"ק ליהושע כג 10).¹⁹ רד"ק מגייס הסבר זה גם כדי להשוות בין צורת הקרי והכתיב: "ובניו ירב המשא – וכתוב ורב, שהוא שם, כמו 'ורב שלום בניך' (ישעיהו נד 13); כלומר: רוב המשא שנבאו הנביאים עליו, כמו שנאמר למעלה 'וישלח בהם נביאים' (פס' 19). וקרי ירב – המשא ירבה, והוא עתיד במקום עבר; כלומר: המשא שרב עליו" (רד"ק לדה"ב כד 27).

אך בפסוקנו רד"ק אינו חותר להציג את צורות הקרי ("יכלו") והכתיב ("יוכלו") כווריאציות לשוניות שמשמען אחד אלא בוחר לפרש את שתי הצורות פירוש כפול: צורת הקרי מדווחת שבני שבט יהודה לא יכלו לרשת את היבוסים בזמנו של יהושע ובעקבות כך המשיך היבוסים לשכון בתקופה זו בירושלים. לעומת זאת, הביאור של רד"ק לצורת הכתיב אינו עומד בפירוש עצמאי, אלא מושתת על העולה מצורת הקרי ומצרף אליו תרחיש נוסף, בבחינת לא זו אף זו: "כתוב יוכלו, כי אף בזמן העתיד לא יכלו עד שבא דוד". נראה שגם כאן רד"ק מתנסח באופן המורה שהקרי והכתיב משמשים כשני שלבים עוקבים ומרכיבים יחד את התמונה לסיפור שלם ומתמשך.

לעומת שלוש הדוגמאות (1–3) שבהן פיענח רד"ק את צורות הקרי והכתיב כשני תרחישים שייצאו לפועל זה אחר זה, בשלוש המובאות שלהלן רק התרחיש השני בא לכדי מימוש ואילו הראשון נותר בגדר אפשרות תיאורטית שלא התקיימה. עם זאת, כמו הדוגמאות הראשונות, צירופו של ה"הוה אמינא" למה שאירע "הלכה למעשה" מגולל את המעשה כולו.

4. וַיַּעֲמְדוּ הַמִּים הַיַּרְדִּים מִלְמַעְלָה קָמוּ נָד אֶחָד הָרַחֵק מֵאֵד בָּאֵדָם (כתיב) מֵאֵדָם הָעִיר אֲשֶׁר מֵצֵד צָרְתָּן וְהַיַּרְדִּים עַל יָם הָעֶרְבָה יָם הַמֶּלֶח תָּמּוּ נִכְרְתוּ וְהָעָם עָבְרוּ נֶגֶד יְרִיחוֹ (יהושע ג 16).

רד"ק: ומה שכתוב באדם וקרי מאדם – הכתוב אומר, כי לולי שקמו המים נד אחד, היו מתפשטין והיו נכנסין באדם העיר ושוטפין העיר אע"פ שהיתה רחוקה, כל כך היו המים רבים; אבל עתה שקמו נד אחד רחקו מאדם העיר מאד, כמו שהיה הירדן רחוק מהעיר.

רד"ק הבין את הלשון "אדם" כשמו של יישוב: "העיר הקרובה שם במקום שעברו היה שמה אדם" (שם). את צורות הכתיב ("באדם") והקרי ("מאדם") הוא רואה כשני תרחישים, האחד שלילי והאחר חיובי. הראשון שבהם ("באדם") הוא תרחיש תיאורטי בלבד, שלא אירע בפועל, ואילו השני ("מאדם") הוא זה שאירע בפועל הודות לכך שהמים נעזמו לנד אחד. גם כאן הצירוף של שני השלבים יחד, זה המגולם בכתיב עם זה המגולם בקרי, מספרים את הסיפור בשלמותו: תחילה מוזכר התסריט שהיה עלול

¹⁹ ראו גם פירושי לשופטים ב 1; שמ"ב ב 27; מל"א ג 4.

להביא עימו אסון, וכנגדו מוצגת התקרית הניסית שמנעה בסופו של דבר את הפורענות. גם בפירוש זה של רד"ק שתי הצורות של הקרי והכתיב חוברות זו לזו.

5. וַיִּקְרָא יְהוֹנָתָן אַחֲרֵי הַנֶּעֱר מִהָרָה חוֹשֶׁה אֶל תַּעֲמֹד וַיִּלְקֹט נֶעֱר יְהוֹנָתָן אֶת הַחֲצִי (כתיב) הַחֲצִים וַיָּבֵא אֶל אֲדֹנָיו (שמ"א כ 38).

רד"ק: וילקט [...] את החצי – החצי כתוב, וקרי "את החצים"; הכתוב הוא לשון יחיד, כי נראה כי חץ אחד לבד ירה, כמו שאמר "הלא החצי" (לעיל 37); וקרי "חצים", להודיע כי ירה חצים שלשה, כמו שאמר לו "שלשת החצים צדה אורה" (לעיל 20).

לאורך סיפור זה, על אודות התקשורת הסודית שהתנהלה בין דוד ויהונתן באמצעות שיגור חיצים, שתי הצורות הדקדוקיות "חצים" ו"חצי" באות בפסוקים לחלופין (שמ"א כ 20–38):

וְאֲנִי שְׁלֹשֶׁת הַחֲצִים צָדָה אוֹרָה לְשַׁלַּח לִי לְמִטָּה: וְהִנֵּה אֶשְׁלַח אֶת הַנֶּעֱר לָךְ מִצָּא אֶת הַחֲצִים אִם אָמַר אִמַּר לְנֶעֱר הִנֵּה הַחֲצִים מִמֶּךָ וְהִנֵּה קָחְנוּ וּבָאָה כִּי שְׁלוֹם לָךְ וְאִין דָּבָר חֵי ה': וְאִם כֹּה אָמַר לְעֵלֶם הִנֵּה הַחֲצִים מִמֶּךָ וְהִלָּאָה לָךְ כִּי שְׁלַחְךָ ה' [...] וַיֹּאמֶר לְנֶעֱרוֹ רֵץ מִצָּא נָא אֶת הַחֲצִים אֲשֶׁר אֲנִי מוֹרָה הַנֶּעֱר רֵץ וְהוּא יִרֶה הַחֲצִי לְהַעֲבֹרוֹ: וַיָּבֵא הַנֶּעֱר עַד מְקוֹם הַחֲצִי אֲשֶׁר יִרֶה יְהוֹנָתָן וַיִּקְרָא יְהוֹנָתָן אַחֲרֵי הַנֶּעֱר וַיֹּאמֶר הֲלוֹא הַחֲצִי מִמֶּךָ וְהִלָּאָה: וַיִּקְרָא יְהוֹנָתָן אַחֲרֵי הַנֶּעֱר מִהָרָה חוֹשֶׁה אֶל תַּעֲמֹד וַיִּלְקֹט נֶעֱר יְהוֹנָתָן אֶת הַחֲצִי (כתיב) הַחֲצִים וַיָּבֵא אֶל אֲדֹנָיו:

אפשר לראות את לשונות אלו כשתי מילים נרדפות כלומר "חצי" הוא שם קיבוצי לכמה חיצים, אך נראה שתפיסתו של רד"ק היא אחרת. רד"ק הבין את הלשון "חצי" כלשון יחיד המורה על חץ אחד ויחיד שירה יהונתן.²⁰ לעומת זאת, הלשון "חצים" היא צורת הרבים.

צורות אלו משמשות כקרי ("חצים") וככתיב ("חצי") בפסוק 38. רד"ק יכול ליישב את הפער שבין שתי הגרסאות, כפי שהוא הבין אותן, באמצעות הכלל של חילופי יחיד ורבים או פרט וכלל. אך הוא בחר להציע פירוש כפול לפסוק המעצב שני שלבים עוקבים. גם כאן מדובר בשני תרחישים שהראשון שבהם לא אירע בפועל, אלא רק נדמה לקורא שהוא אירע. תחילה רד"ק מציג את הרושם הראשוני המוטעה של הקורא למהלך האירועים: "כי נראה כי חץ אחד לבד ירה". תפיסה זו מבוססת על החזרה על לשון "חצי" בכתובים עצמם, וגם משתקפת בצורת הכתיב. בעקבות הבנה מוטעית זו של ההתרחשויות רד"ק טוען שבאה צורת הקרי ומפריכה אותה במסירת מידע מדויק:

²⁰ אולי סבר שיהונתן חזר על פעולה זו של יריית חץ יחיד שלוש פעמים כפי שהצהיר בתחילה?

"להודיע כי ירה חצים שלשה, כמו שאמר לו".²¹ מלשוננו ניכרת הזיקה שבין התרשמותו השגויה של הקורא מצורת הכתיב ("נראה..."), ובין זימונה של צורת הקרי כדי לתקן רושם זה ("להודיע..."). שוב מוצגות שתי הצורות כתלויות זו בזו בהצגת מהלך הדברים.

6. וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֱלִישֶׁע לֵךְ אָמַר לֹא (כתיב) לוֹ חִיָּה תַחֲיָה וְהִרְאֵנִי ה' פִּי מוֹת יָמוֹת (מ"ב ח 10).²²

רד"ק: "אמר לא חיה תחיה – כתוב באל"ף, לפי שדעתו שלא יחיה; וקרי 'לו' בו", כי אמר לו שיחיה" (רד"ק למל"ב ח 10).

גם בפירוש זה באשר למותו של בן הדד מלך ארם משתקפים שני שלבי תודעה: מחשבה ראשונית המתבררת כמוטעית ("לפי שדעתו שלא יחיה") ולאחר מכן מה שאירע בפועל: "כי אמר לו שיחיה".²³

ב. פרשנות של צורה אחת נסמכת על חברתה

בשעה שמציע רד"ק ביאור כפול לתופעת הקרי והכתיב, פעמים שהוא מסגנן את פירושו לאחת הגרסאות תוך שהוא משלב במהלכו את לשונה של הצורה האחרת או את תוכנה. בעשותו כן מתקבל הרושם שהפרשן אינו מבחין חד־משמעית בין שתי צורות נפרדות, אלא ששתי הנוסחאות חוברות יחדיו בפרשנות הפסוק. שלא כמובאות שהוצגו עד עתה, בדוגמאות שיוצגו להלן הקרי והכתיב לאו דווקא מוצגים כשני שלבים מובחנים ועוקבים בסיפור.

ב1. צורת הקרי מסייעת בביאור הכתיב

על פי רוב גרסת הכתיב היא הקשה יותר מבין שתי הצורות.²⁴ על כן רד"ק נוהג לפרש את צורת הכתיב החריגה מתוך הסתמכות על צורת הקרי המבוארת. במקרים אלו רד"ק מטמיע את לשון הקרי בפרשנותו לצורת הכתיב, הן מבחינה תוכנית הן מבחינה סגנונית:

²¹ לדיון נוסף במובאה זו ראו עופר, קרי וכתוב (לעיל, הע' 9), חלק א, הערה 38.

²² דיון בסוג מיוחד זה של הערות קרי וכתוב, שבהן אין כל הבדל פוניטי בין גרסת הכתיב לבין גרסת הקרי, מצוי אצל רפאל יצחק (זינגר) זר, היסוד הפרשני שבהערות המסורה הלא־טיפוסיות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ז, עמ' 368–378. ראו גם דוגמה 11 בגוף המאמר להלן.

²³ את המשך הפסוק מבאר רד"ק כך: "והראני יי' כי מות ימות – כלומר: מן החולי יחיה, אם לא יומת; אבל הראני יי' כי ימיתוהו; ולפיכך כשאמר אלישע לחזאל כי יהיה מלך על ארם (מל"ב ח 13), ואמר לו: והראני יי' כי מות ימות, הבין חזאל כי רוצה לומר שהוא ימיתוהו, אלא שלא אמר לו בפירוש".

²⁴ ראו למשל: שאול לוין, "הקרי": הטקסט היסודי של התנ"ך, הגות עברית באמריקה, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 61–86.

7. וַיָּקָם אִישָׁהּ וַיֵּלֶךְ אַחֲרֶיהָ לְדַבֵּר עַל לְבָהּ לְהַשִּׁיבָהּ (כתיב) לְהַשִּׁיבָהּ וְנִעְרָו עִמּוֹ וַצִּמְד חֲמָרִים וַתְּבִיֶּאֱהוּ בֵּית אָבִיהָ וַיֵּרְאֶהוּ אָבִי הַנַּעֲרָה וַיִּשְׂמַח לִקְרָאתוֹ (שופטים יט 3).

רד"ק: להשיבו – כן כתיב, וקרי "להשיבה"
ופירוש הכתוב:²⁵ להשיבו אליה, והיא תשוב אליו.

ההקשר הרחב של הסיפור, העוקב אחר הליכתו של האיש כדי להשיב את פילגשו מבית אביה לאחר שזו הלכה מעימו, מצביע על עדיפותו של נוסח הקרי: "להשיבה". גם הביטוי המקדים את פעולת ההשיבה: "לדבר על לבה" מעיד על יתרונה של צורת הנקבה "להשיבה". בהתאם לכך, בשעה שמבאר רד"ק את צורת הכתיב הקשה: "להשיבו אליה" הוא תכף מצרף לדבריו גם את העולה מצורת הקרי: "והיא תשוב אליו". באופן זה מתלכדות שתי הצורות של הקרי והכתיב לתיאור הדדי ורב-משמעי של הכתוב: "להשיבו אליה והיא תשוב אליו".²⁶

8. וַחֵץ (כתיב) וַעֵץ חֲנִיתוֹ כַּמְנֹר אֲרָגִים וְלַהֲבַת חֲנִיתוֹ שֵׁשׁ מֵאוֹת שְׁקָלִים בְּרֹזֶל וְנִשָּׂא הַצֵּנָה הַלֵּךְ לְפָנָיו (שמ"א יז 7).

רד"ק: וַחֵץ חֲנִיתוֹ – כתוב חץ, לפי שַׁעַץ חֲנִית עֲשׂוּי כְּמוֹ חֵץ בְּרֹאשׁוֹ הָאֶחָד, וקרי "ועץ".

נשקו האישי של גוליית מתואר בפסוק זה החל בבסיסו ("עץ חניתו") וכלה בחודו ("להבת חניתו"). לפי גרסת הקרי, מעיד המקרא על הידית שהיא עשויה מעץ ועל פי החרב העשויה ברזל. צורת הכתיב "חץ" קשה ומוסברת על דרך ההשאלה: קצה אחד של המוט צורתו מחודדת ודומה בכך לחץ. לצורך ביאור צורת הכתיב, רד"ק שוזר ללשונו גם את צורת הקרי: "לפי שַׁעַץ חֲנִית עֲשׂוּי כְּמוֹ חֵץ", ונוצר הרושם שצורת הכתיב אינה ניצבת בפני עצמה אלא נסמכת על צורת הקרי ומתאחדת עימה.

²⁵ באומרו "הכתוב" כוונתו של רד"ק היא לפירוש של צורת הכתיב. ראו גם פירושו לשמ"ב טז 23; יחזקאל מג 26; שם מח 8.

²⁶ השוו לתיאור ההדדי של בני הזוג נבות ואיזבל שמקורו במדרש, והוא מובחן מפירושו של רד"ק על דרך הפשט: "שמטוהו – הפילוח מן החלון לארץ. והוא כתוב בו"ו שהוא כינוי לזכר, והקרי בקמץ הה"א לנקבה, והו"ו נוספת. והכתוב יש בו דרש: רמז לנבות שצותה לשמוט בו ולסקלו, כן צוה הוא לשמטה; כי דין סקילה היה לה, כי מתה בנפלה ורמסוה" (רד"ק למל"ב ט 33).

9. יהושפט עשר (כתיב) עשה אֲנִיּוֹת תְּרִשִׁישׁ לְלֶכֶת אֲפִירָה לְזָהָב וְלֹא הָלַךְ כִּי נִשְׁבְּרָה (כתיב) נִשְׁבְּרוּ אֲנִיּוֹת בְּעֶצִיּוֹן גִּבֹּר (מל"א כב 49).

רד"ק: יהושפט עשר אֲנִיּוֹת – כן כתוב, וקרי "עשה"; והכתוב אומר, כי עשר ספינות הם שעשה.

צורת הכתיב הקשה "עשר" מתפרשת לפי רד"ק בשילוב עם לשון הקרי "עשה". גם כאן, הביאור של צורת הכתיב נשען על צורת הקרי ומוסיף עליו, ואינו עומד בפני עצמו. דרך זו של עיצוב הפירוש של צורת הכתיב באמצעות צירוף לשון הקרי ניכרת גם בפירוש לרד"ק להמשך פסוק זה:

10. רד"ק, שם

רד"ק: נשברה – כן כתוב, וקרי "נשברו"; אולי לא נשברו בדרך אחד, אלא נשברה כל אחת ואחת לבדה.

לעיתים רד"ק מעניק משמעות ספרותית מיוחדת לצורת היחיד הבאה במקום צורת הרבים, כמו באשר להצפנת שני המרגלים ששלח יהושע: "ותצפנו – כל אחד ואחד לבדו, כדי שלא יכירו מקומם אם יעלו לגג" (פירושו ליהושע ב 4). לדבריו, כדי להקשות על איתור המרגלים, רחב נמנעה מלהצפין את שני המרגלים כאחד, אלא החביאה כל אחד מהם בנפרד מחברו. על כן באה לדעתו הלשון "ותצפנו" ביחיד אף שמדובר בשני מרגלים שרחב החביאה.²⁷ באופן זה ניגש רד"ק, אם כי בהיסוס מה ("אולי"), גם לגורל אֲנִיּוֹתֵיו של יהושפט. בביאור לצורת הכתיב הקשה ("נשברה") הוא מציע שלא כל האוניות נשברו באותו הזמן והאופן, אלא כל אחת נשברה בנסיבות הייחודיות לה. גם במובאה זו צורת הכתיב החריגה "נשברה" מתבארת בשילוב לשון הקרי "נשברו", ויחדיו שני הנוסחים יוצרים היגד שלם: "אולי לא נשברו בדרך אחד, אלא נשברה כל אחת ואחת לבדה".²⁸

ב2. צורת הכתיב מסייעת בביאור הקרי

²⁷ ראו גם פירושו ליחזקאל יד 1: "ויבא אלי אנשים מזקני ישראל וישבו לפני – [...] אמר ויבא לשון יחיד על רבים, להודיע כי בהסכמה אחת ובלב אחד באו כולם על זה". על נטיית רד"ק לאמץ את רגישותו הספרותית של המדרש ראו: מרדכי כהן, "השפעות מדרשיות על פרשנות הפשט של רד"ק", דברי הקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 143–150.

²⁸ אולי אפשר לשייך דוגמה זו לסעיף הקודם המציג שני שלבים בעלילה: בשלב הראשון נשברה כל אונייה בפני עצמה, ובסיום התהליך התברר שכולן נשברו.

לעיתים נדירות רד"ק גם משלב את לשון הכתיב בביאור צורת הקרי. זאת אף שצורת הקרי היא המובנת מבין שתי הצורות ולכאורה אינה זקוקה לצורת הכתיב שתסייע בהבהרתה.

11. אַל תִּרְבוּ תִּדְבְּרוּ גְבֻהָה גְבֻהָה יֵצֵא עֲתָק מִפִּיכֶם כִּי אֵל דַּעוֹת ה' וְלֹא (כתיב) וְלֹא נִתְּכֶנּוּ עֲלֵילוֹת (שמ"א ב 3).

רד"ק: ולא נתכנו עלילות – כתוב באל"ף וקרי בו"ו; ופירוש הכתוב: כי לא נתכנו עלילות בני אדם אם לא יחפוץ האל; ופירוש הקרי: כי לו לבדו נתכנו עלילות, לא לבן אדם, כי הוא עושה כאשר ירצה, ובן אדם אמר ולא יעשה ודבר ולא יקימנה (ראה במדבר כג 19).

במובאה זו מתפילת חנה בולט מאוד אזכור צורת הכתיב הקשה ("לא") במהלך ביאור צורת הקרי הברורה ("לו") משום שלכאורה אין כל צורך בה. הרי הרעיון העולה מן הקרי הוא שלם ונהיר ללא כל תוספת: "כי לו לבדו נתכנו עלילות". אך לא זו בלבד שרד"ק שוזר לתוך דבריו גם את המשתמע מצורת הכתיב ("לא לבן אדם"), הוא אף מחזק את צורת הכתיב באמצעות פרפרזה של נבואות בלעם (במדבר כד 19). התוצאה המתקבלת היא שבמהלך פירוש הקרי דווקא גרסת הכתיב זוכה להדגשה יתרה.²⁹ שוב נוצר הרושם ששתי הנוסחאות אחוזות זו בזו במלאכת הפרשנות לפסוק.

12. וַיֵּרְדּוּ שְׁלֹשִׁים (כתיב) שְׁלוֹשָׁה מֵהַשְּׁלִישִׁים רֹאשׁ וַיָּבֹאוּ אֶל קָצִיר אֶל דָּוִד אֶל מַעְרַת עֲדֵלָם וְחַיִּית פְּלִשְׁתִּים חָנָה בַּעֲמֶק רְפָאִים (שמ"ב כג 13).

רד"ק: וירדו שלשה – קרי שלשה וכתוב שלשים, רוצה לומר: הגדולים והגיבורים שבשלישים, כמו "ושלישים על כלו" (שמות יד 7); וקרי שלשה, כי שלשה היו אלה הגיבורים אשר ירדו אל דוד.

צורת הקרי מורה על הליכת שלושה מתוך שלושים ראשי המחנות אל דוד.³⁰ את צורת הכתיב הקשה "שלישים" רד"ק מפרש על פי התיאור של צבא פרעה כלוחמים הגיבורים ביותר.³¹ אלא שמובן זה גם גולש אל תוך פירושו לקרי, ששם הפרשן אינו מסתפק בקביעה ששלושה "מהשלישים ראש" באו אל דוד, הוא מוסיף להם את התואר

²⁹ בפסוק זה גם טעמי המקרא נטו לצורת הכתיב. ראו על כך אצל שמחה קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות: בחינה לשונית ועניינית של זיקות ומחלוקות בין פרשנות הטעמים לפרשנות מסורתית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 151–152.

³⁰ "מהשלושים ראש – מהשלישים שהיו ראשי המחנות" (רד"ק שם).

³¹ לשון "גיבורים" כבר משמשת בכותרת ליחידה מקראית זו: "אלה שמות הגברים אשר לדוד" (פס' 8 וראו גם בפס' 9) וגם בהמשך הסיפור (פס' 16, 17) כתואר לשלושת האנשים המדוברים.

"הגיבורים" כעולה מפירושו לצורת הכתיב: "כי שלשה היו אלה הגיבורים". שוב נראה שרד"ק מצרף את שתי הגרסאות יחדיו.³²

המקרים שבהם רד"ק מצרף יחד את לשונות הקרי והכתיב בפרשנות הפסוק מרוכזות בפירושו לספרי הנביאים הראשונים. בפירושו לדברי הימים (למעט הפירוש לדה"ב כד 27 הנזכר לעיל בסעיף 3) ולספר משלי לא מצאנו התייחסות כפולה של רד"ק לצורות הקרי והכתיב.³³ בפירושו לספרי המקרא האחרים הוא מציג ביאור כפול לצורות הקרי והכתיב אך אינו מייחס לצורות אלו מבע רב-משמעי של הכתובים.³⁴ שיטת הביאור של רד"ק, הרואה בלשונות הקרי והכתיב שני רכיבים במעשה אחד, מתאימה במיוחד לספרי הנביאים הראשונים, שבהם הסוגה הרווחת היא הסיפור.

מילים מורכבות במקרא כביטוי לדו-משמעות

עזרא ציון מלמד פירט כבר מניין מקומות שבהם רד"ק מזהה במהלך פירושו מילה מקראית שנוצרה מ"הרכבת שרשים, בניינים וזמנים".³⁵ אילן אלדר הציג יותר ממניין

³² מעניין לציין כי בהמשך הפסוק רד"ק טוען שיונתן תרגם את המילה "שלושים" במשמעות של "שלישים"!

³³ נעמי גרינהויז רואה בהיעדר ההתייחסות הכפולה לצורות הקרי והכתיב בפירוש למשלי את אחת הראיות לייחוס המוטעה של הפירוש לרד"ק, ראו: Naomi Grunhaus, "The Commentary of Rabbi David Kimhi on Proverbs: A Case of Mistaken Attribution", *JJS* 54 (2003), pp. 311–327 (316). לעומתה סבור יצחק ברגר שהדבר מעיד על חיבור הפירוש למשלי עוד לפני הפירוש לדברי הימים, שגם שם התמקד רד"ק רק בצורת הקרי. באשר לפירוש היחיד שבו התייחס רד"ק לשתי הצורות של הקרי והכתיב (דה"ב כד 27, נזכר לעיל בסעיף 3), ברגר טוען שחסרונו בשני כתבי יד מעיד עליו שהוא מן התוספות המאוחרות שהוסיף רד"ק לפירושו. ראו Yitzhak Berger, "The Commentary on Proverbs in MS Vatican Ebr. 89 and the Early Exegesis of Radak", *JSIJ* 7 (2008) 205–252 (243).

³⁴ נעמי גרינהויז (גרינהויז, קרי וכתוב [לעיל, הע' 12]), הבינה את דברי רד"ק לתהלים כג 4 כקביעה שצורת הקרי (לְגַאִי יוֹנִים) באה בזיקה לצורת הכתיב (לְגַאִיוֹנִים) ובמטרה להוסיף עליה: 'לגאיונים' – מלה אחת בכתוב; והוא כמו 'גאים' [...] והוסיף בו ענין בקרי, כי גאי כמו 'גאים', ויונים מענין 'העיר היונה' (צפניה ג 1); 'חרב היונה' (ירמיה מו 16); שהוא ענין 'לא תוננו איש את עמיתו' (ויקרא כה 17); 'ולא יוננו... נשיאי את עמי' (יחזקאל מה 8). גרינהויז הציעה שבשילוב צורות הקרי והכתיב ביקש רד"ק למתן את הסברו ההיסטורי שעשוי היה לעורר התנגדות.

אלא שניתן לראות בפירוש זה של רד"ק פירוש כפול סטנדרטי, שבו הפרשן מבאר כל אחת מצורות הקרי והכתיב בנפרד; בתחילה רד"ק מציין שמצורת הכתיב עולה משמעות יחידה (מלשון "גאווה"), לאחר מכן הוא מעיר שצורת הקרי מבטאת שתי משמעויות ("גאווה" וגם "הונאה"). אם כן, לפי הבנתו של רד"ק צורת הקרי אומנם טומנת בחובה תוספת משמעות ביחס לצורת הכתיב, אך מדבריו לא משתמע בהכרח שצורת הקרי באה לעולם כדי לשכלל ולשפר את צורת הכתיב.

³⁵ עזרא ציון מלמד, מפרשי המקרא דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, ב, עמ' 909–910.

דוגמאות לתופעה זו בספר מכלול.³⁶ לאחרונה עמדו יהונתן יעקבס ויונתן גרוסמן על החידוש שבפירושים אלו של רד"ק: בשעה שהמדקדקים שקדמו לו הסתפקו בזיהוי שני הרכיבים הדקדוקיים העומדים בבסיס המילה המורכבת, רד"ק גם ייחס לשתי הצורות שהתלכדו דו-משמעות.³⁷ הגישה הפרשנית של רד"ק באשר לרב-מובנות של המילים המורכבות במקרא עולה כבר מחיבוריו שקדמו לפירושו לנביאים הראשונים, הן ספר מכלול, הן פירושו לתהילים, שלדעת רוב החוקרים חיבר רד"ק לפני פירושו לנביאים:³⁸

יִרְדָּף אוֹיֵב נַפְשִׁי וַיִּשָּׁג וַיִּרְמֹס לְאֶרֶץ חַיִּי וּכְבוֹדִי לְעָפָר יִשְׁכֵּן סֵלָה (תהילים ז 6).

רד"ק: ירדף – המלה הזאת מורכבת מפעל "קל" ומפעל "הדגוש"; כי מן ה"קל" יאמר "ירדף" (דברים יט 6), ומן ה"דגוש" יאמר "ירדף" (ראה נחום א 8); והורכבה המלה משניהם.

וטעם ההרכבה: אומר, כי האויב ירדפהו בעצמו וירדפהו לאחרים, שיאמר לאחרים שירדפהו; כן שאול היה רודפו ומרדפו לישראל.

רד"ק מזהה במילה המורכבת "ירדף" התלכדות של שני הבניינים פעל ופיעל. להבנתו של רד"ק שתי הצורות המרכיבות מילה זו גם מבטאות מסר דו-משמעי: האויב (שאותו מזהה רד"ק עם שאול) גם ירדוף את דוד בכוחות עצמו (בניין פעל) וגם יעודד אחרים שירדפהו (בניין פיעל).

דרך זו של המקראות לבטא שני עניינים שונים באמצעות תיבה אחת יחידה נתפסת אצל רד"ק גם כדרך התנסחות קצרה ותמציתית וגם כ"צחות לשון", דהיינו כסגנון ספרותי מובחר ומליצי:³⁹

כלה מְקַלְלִי – הורכבה המלה מן שני שרשים: מן "קלל" ומן "קלה", כי הם שני עניינים: הקללה הפך הברכה, והקלון הוא הפך הכבוד. וכן אמר הנביא: כלה מקלליני ומקלני; והורכבו שניהם כאחד, במלה אחת שני עניינים, לקצר הלשון ולצחותו. והומרה ה"א "קלה" בו"ו – כמנהג התחלפה במקומות; ולולי

³⁶ אילן אלו, לתולדות תורת הלשון (לעיל, הע' 3), עמ' 166–168. על הסוגים השונים של המילים המורכבות ראו מאמרו של אהרן ממך, "המילים המורכבות בעיני חכמי הלשון בימי הביניים", בתוך: קול ליעקב: אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה, בעריכת דניאל סיון ופבלו צחק הלוי-קירטצ'וק, באר שבע תשס"ג, עמ' 277–295 (277–278).

³⁷ יהונתן יעקבס ויונתן גרוסמן, "יחסו של רד"ק ל'מילים מורכבות' במקרא" (עומד להתפרסם בכתב העת "לשוננו"). תודתי נתונה למחברים שאפשרו לי לעיין במאמרם לפני פרסומו.

³⁸ ראו אצל צייטקין, האסכולה המיימונית (לעיל, הע' 7), עמ' 38.

³⁹ הלשון "צחות" משמשת את רד"ק בפירושו למקרא לתופעות סגנוניות שונות ובראשן "לשון נופל על לשון". ראו למשל פירושו לישעיהו נז 6; סה 12; ירמיהו ו 1; מח 2; נא 2; מיכה א 10; צפניה ב 3.

שהחליפה והראו למ"ד הפועל בקריאה, לא היה ניכר במלה עניין "קלה" (רד"ק לירמיהו טו 10).

ויהי כהכותם – בכ"ף. כהכותם בחצרות, כי שם היה הנביא במראה, וְנִאֲשָׁרָא אני – נשארתי אני ביניהם, שלא הכונו. ומלת ונאשאר מורכבת מן "ונשאר", שהוא "נפעל" עבר, ומן "אשאר", שהוא אית"ן מן הקל. וטעם ההרכבה – אמר: כשהיו מכים, נתתי עיני מי נשאר בחצרות שלא הכו, וראיתי כי לא נשאר אלא אני; זהו נאשאר.

ואמר שני טעמים במלה אחת – לקצר, והוא דרך צחות, כמו שפירשנו במלת "משתחיותם" (יחזקאל ח 16). ובא להודיע, כי לא היה בחצרות בית יי' מי שהיה עליו התו (ראה לעיל 4) אלא הוא לבדו (רד"ק ליחזקאל ט 8).

לדברי רד"ק, באמצעות התיבה המורכבת "מקללונ" ירמיה מבטא בדרך מליצית שני עניינים שונים: קללה וקלון. בשימוש במילה המורכבת "נאשאר" משמיע הנביא יחזקאל על "דרך צחות" את שתי הלשונות "נשאר" ו"אשאר". גם הצורה הדקדוקית החריגה "משתחיותם" טומנת בחובה, לדעת רד"ק, משפט חייוי המתאר את החוטאים ה"משתחויים" לשמש וכו' בזמן גם מוצגת שאלתם לבאים אחריהם – "השתחיותם?".⁴⁰ גישה זו של רד"ק באשר לדו-משמעות המשתמעת מן מילה המורכבת קרובה לתפיסתו העולה מפירושו לצורות הקרי והכתיב שהצגנו לעיל: בשני המקרים מדובר בשתי צורות דקדוקיות הנבדלות זו מזו וצירופן יחד יוצר מבע רב-משמעי. בפרשנותו למילים המורכבות רד"ק קובע ששני היסודות היוצרים את המילה המורכבת מתאימים מבחינת הקשרם ל"עניין" הנדון ועל כן שניהם "נכונים": "והושבותים – מלה מורכבת מן 'והושבותים' מן 'ישב', ו'השיבותים' מן 'שוב'. ושני העניינים נכונים בו, רוצה לומר, כי ישיבם אל ארצם ויושיבם שם בהשקט ובבטחה" (רד"ק לזכריה י 6). גם בפירושו לצורות הקרי והכתיב רד"ק מרבה להתנסח באופן המורה ששתי הצורות תקינות מבחינה לשונית וגם מתאימות להקשר העניינים: "ושניהם נכונים בעניינין" (שמ"א ב 16; כ 24; שמ"ב טו 28).⁴¹

כשמדובר במילה המורכבת משני זמנים שונים, רד"ק רואה בשתי הצורות שהתאחדו שני תרחישים הבאים זה אחר זה, כפי שביאר את צורות הקרי והכתיב "עלה" ו"עלו" שנדונו לעיל. גם המינוח שבו נוקט רד"ק בפירושו לתופעת הקרי והכתיב ולמילים המורכבות כמעט זהה:

⁴⁰ "משתחיותם – מלה מורכבת מן 'משתחויים' ו'השתחיותם'. וטעם ההרכבה: אמר הנביא, כי מצא אותם האנשים משתחויים קדמה לשמש, ואומרים לנכנסים: השתחיותם? דרך שאלה" (רד"ק ליחזקאל ח 16).

⁴¹ ראו גם את לשונו: "ושניהם נכונים" (מל"א יז 14; כא 8; מל"ב ט 14; ירמיהו יד 3; יז 24).

קרי וכתב	מילה מורכבת
עלה עבדי נבוכדנצר – כתוב עלה, כי הוא עלה אחר כן, ומצאם צרים על העיר; וקרי "עלו", כי עבדיו עלו בתחילה (רד"ק למל"ב כד 10).	"והניחה - מלה מורכבת מן 'הניחה' מבניין 'הפעיל' ו'הונחה' מ'הופעל'; וטעם ההרכבה, כי מתחלה הונחה שם, כשגלתה שם שלא ברצונה, ואחר כך הניחה היא עצמה שם; כלומר: ברצונה עכבה עצמה שם ונתעצלה לעלות אל ירושלם (רד"ק לזכריה ה 11). ⁴²

בשני המקרים משמשים המינוחים "בתחילה/מתחלה" לתאר את התרחיש הראשון ואילו הלשון "אחר כן/כך" מתאר את התרחיש השני.
כפי שביאר את צורות הקרי והכתיב "יכלו" ו"יוכלו" כשני תרחישים שהאחד אירע בעבר ואילו האחר ממשיך את המצב המתואר גם להבא, כך מתמודד רד"ק עם רבות מן המילים המורכבות משני זמנים שונים:

קרי וכתב	מילה מורכבת	מילה מורכבת
לא יכלו בני יהודה להורישם – כתוב יוכלו, כי אף בזמן העתיד לא יכלו עד שבא דוד; וקרי יכלו – כי לא יכלו אז להורישם, בעת כבוש הארץ (רד"ק ליהושע טו 63).	יושבתי בלבנון מקננתי בארזים [...] ושתי המלות האלה אמרו (ראה ראב"ע זכריה ה 11) שהם מורכבות: יושבת מן "ישבת" ו"יושבת"; מקוננת מן "מקוננת" ו"קוננת". וטעם ההרכבה רוצה לומר, שישבת וקוננת מקדם, וגם עתה את יושבת ומקוננת; כי עדיין היו בארץ, שהיא מיוחסת ללבנון (רד"ק לירמיהו כב 23).	שכנתי – [...] והיא מלה מורכבת, כמו שפירשנו בחלק הדקדוק מ'ספר מכלל' (נג, א). והיא מורכבת מן "שוכנת" שהיא "פועלת", ומן "שכנתי" – עבר. וטעם ההרכבה – רוצה לומר: ששכנת במקום מקדם, ואת שוכנת עדיין בבא עליך הרעה (רד"ק לירמיהו נא 13).

⁴² גם פירושו של רד"ק ליחזקאל ח 16, ט 8; וזכריה י 6 (הנזכרים בגוף המאמר לעיל) רואים בשני היסודות שבבסיסה של המילה המורכבת שתי תרחישים עוקבים.

בשני הפירושים לספר ירמיהו המוצגים כאן, גם המילים המורכבות "יושבת", "מקננת" (ירמיהו כב 23) ו"שכנת" (שם נא 13) מבטאות לדעת רד"ק פעולות בעבר שגם ממשיכות בהווה.⁴³

אם כן, כפי שראה רד"ק בשתי הצורות הדקדוקיות שהתלכדו למילה מורכבת אחת מצע לכפל משמעות מכוון על "דרך צחות", כך הוא גם ביאר היקרויות אחדות של הקרי והכתיב כשתי לשונות החוברות יחד למבע רב-משמעי של הכתוב.⁴⁴ אומנם תפיסה ספרותית זו של רב-מובנות עשויה להתאים לפרשנותה של המילה המורכבת, ששני יסודותיה ניצבים יחד בכתוב המקראי, אך קשה להולמה עם ההסבר ההיסטורי של רד"ק להיווצרות הקרי והכתיב הרואה בצורות אלו גרסאות חלופיות שלא נועדו לשמש יחד. ייתכן שגישתו הספרותית של רד"ק למילים המורכבות שבמקרא הקרינה גם על פירושו בתחום הקרי והכתיב, ובעקבות כך ביאר רד"ק מקרים מסוימים של קרי וכתיב באופן שבו פירש את שתי הצורות הדקדוקיות שביסוד המילים המורכבות שבמקרא. אכן נוצר הרושם, שבמהלך מלאכת הפרשנות של תופעות הקרי והכתיב, הניח רד"ק לעיתים, ביוזעין או שלא ביוזעין, את הסברו ההיסטורי באשר לתופעה זו ופנה אל עבר הביאור הספרותי הרב-משמעי, "דרך צחות".⁴⁵

⁴³ ראו גם פירושו לבראשית טז 11; שופטים יג 5.

⁴⁴ דיון רחב בתפיסת הרב-מובנות של הפשט בפרשנות ימה"ב החל במאה הי"ב ראו אצל יהונתן יעקבס, בכור שורו הדר לו: ר' יוסף בכור שור בין המשכיות לחידוש, ירושלים תשע"ז, עמ' 185–193; ערן ויזל, כוונת התורה וכוונת הקורא בה: פרקי התמודדות, ירושלים תשפ"א, עמ' 210–229.

⁴⁵ רד"ק עמד על דרכים ספרותיות נוספות שבאמצעותן המקרא מבטא מבעים רב-משמעיים, אם כי בתדירות נמוכה יותר. ראו על כך אצל יונתן גרוסמן ויהונתן יעקבס, "יחסו של רד"ק למבעים רב משמעיים במקרא" (בדפוס).